

Doç. Dr. Fetullah YILMAZ

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Hukuku Anabilim Dalı
Ankara University Faculty of Theology
Department of Islamic Law
Ankara, Türkiye
ftllhyilmaz@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2348-9537
ROR ID: <https://ror.org/01wntqw50>

Burak BALCI

Diyanet İşleri Başkanlığı Görevlisi
Kocaeli Dini Yüksek İhtisas Merkezi.
Officer in the Presidency of Religious
Kocaeli Religious High Specialization Center
Kocaeli, Türkiye
mavi_deniz_6153@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-0795-4208

İslami Reddiye Geleneğinde Hikmet-i Teşri'

Bayramzâde Abdullah Edib'in *Din Yolunda* Adlı Eseri
Özelinde

Wisdom of Judgements in The Islamic Refutation Tradition
Special to Bayramzâde Abdullah Edib's Work Named *Din Yolunda*

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 16 Kasım 2023 / 16 November 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Aralık 2023 / 20 December 2023
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Aralık 2023 / 30 December 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf | Citation

Yılmaz, Fetullah. Balcı, Burak. "İslami Reddiye Geleneğinde Hikmet-i Teşri
-Bayramzâde Abdullah Edib'in Din Yolunda Adlı Eseri Özelinde-".
Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi 5 (Aralık 2023), 39-64.
DOI: 10.61216/darulhadisdergisi.1391628

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by Turnitin.
No plagiarism detected.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu
ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed
while carrying out and writing this study and that all the sources used
have been properly cited (Fetullah YILMAZ, Burak BALCI).

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.
Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Bildirim | Complaints

darulhadis@karatekin.edu.tr

Yayıncı | Published by

Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi
Çankırı Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
The author(s) acknowledge that they received no external funding in
support of this research.

Bu makale Doç. Dr. Fetullah Yılmaz danışmanlığında 16/06/2023 tarihinde tamamlanan "Bayramzâde Abdullah Edib'in Din Yolunda Adlı Eserinde Hükümlerin Hikmeti" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Yüksek Lisans, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane, Türkiye, 2023).

This article is based on his master's thesis entitled " Bayramzâde Abdullah Edib'in Din Yolunda Adlı Eserinde Hükümlerin Hikmeti ", completed on 16/06/2023 under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Fetullah Yılmaz (Master's Degree, Gümüşhane University, Gümüşhane, Turkey, 2023).

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50), Veri Analizi: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40), Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20), Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%70), Yazar-2 (%30)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50), Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50), Data Analysis: Author-1 (%60), Author-2 (%40), Submission and Revision: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Öz

Bu makalede Osmanlı son döneminde yetişmiş ilim adamlarından Abdullah Edib tarafından telif edilen *Din Yolunda* adlı eserdeki hikmet-i teşrî' ele alınmaktadır. Adı geçen eser; *Muhammed ile Mesih Arasında Hadsiz Farklar* başlığıyla bir Hristiyan tarafından yazılan kitaba reddiye olarak kaleme alınmıştır. Makalede önce reddiye ve hikmet kavramlarına temas edilmekte, yazar Abdullah Edib hakkında bilgi verilmekte ve *Din Yolunda* adlı eserin tanıtımı yapılmaktadır. Eserin Kur'ân'ın mucize oluşu ve Kur'ân'da yeminler gibi tefsir alanına; ulûhiyet, nübüvvet gibi kelimelere; nikâh, cihad, yalanın haramlığı ve nesh gibi fıkıh ilminin alanına giren konu ve meseleleri içerdiği belirtilmekte, bunlardan fıkıhla ilgili olanlar üzerinde durulmaktadır. Fıkıhla ilgili olan meselelerde yazar Abdullah Edib'in üzerinde durduğu hikmetler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu hikmetler cihad, nikâh ve çok kadınla evlenmek, yalanın haram kılınması, nesih ve hükümlerin zamana yayılması konularına ilişkindir. Müellifin bu konuları kısmen dağınık işlediği tespiti yapılarak bunlar aynı başlık altında ele alınmaya çalışılmaktadır. Makalenin sonuç kısmında ise varılan neticelere yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şer', Fıkıh, Reddiye, Abdullah Edip, Din Yolunda

Wisdom of Judgements in The Islamic Refutation Tradition: In the Case of Bayramzâde Abdullah Edib's Work Named *Din Yolunda*

Abstract

In this article, the concept of *hikmah at-tashri'* as mentioned in the work titled *Din Yolunda* written by Abdullah Edib, one of the scholars who grew up in the last period of the Ottoman Empire, is discussed. The aforementioned work was written as a refutation to a book written by a Christian under the title *Muhammed ile Mesih Arasında Hadsiz Farklar*. The article discusses the concepts of refutation and wisdom at the beginning. Then it gives information about the author Abdullah Edib and introduces the work titled *Din Yolunda*. It is stated that the work covers topics and issues that fall within the field of tafsir such as the miracle of the Qur'an and oaths in the Qur'an; theology such as divinity and prophethood; and fiqh such as marriage, jihad, the forbidding to lie and to act of the spread of judgements over time process. It is seen that the author has partially described these issues and they are tried to be dealt under the same title. In the conclusion, the article take attention to the its notable the consequences.

Keywords: Sharia, Fiqh, Refutation, Abdullah Edip, Din Yolunda

Giriş

Makalenin, üzerine bina edildiği iki temel kavram bulunmaktadır. Bunlar reddiye ve hikmettir. Önce bunlar üzerinde kısaca durulacak, sonra asıl araştırma konusu olan Abdullah Edib'in *Din Yolunda* adlı eserinde hikmet-i teşrî' ile ilgili hususlar ele alınacaktır. Bu amaçla müellif ve eseri hakkında bilgilere de yer verilecektir.

İslam tarihinde reddiyyeyi Kur'ân ve Hz. Peygamber'e (s.a.s) kadar götürmek mümkündür. Zira pek çok âyet ve hadisin müşriklere, Yahudi ve Hristiyanlara cevap ve reddiye olduğu açıktır. Hatta İslam dini, kendisi dışındaki inanç, ibadet ve hayat anlayışlarına bir reddiye olarak gelmiştir. Fakat bazı araştırmacılar İslam tarihinde reddiye geleneğinin Hz. Peygamber'in (s.a.s) vefatının ardından Müslümanlar arasında zuhur eden ihtilaflarla başladığını ve bunlara

istinaden fırkaların teşekkülüyle yayıldığını söylemişlerdir.¹ Bu görüş müstakil eser olarak reddiye yazmaya tahsis olunması halinde doğru sayılabilir.

Müslümanların dört halife dönemiyle hız kazanan fetihlerle birlikte farklı din ve inanç sahipleriyle karşılaşmasıyla taraflar arasında tartışmalar zuhur etmiş ve müstakil reddiye türü eserler gündemdeki yerini almaya başlamıştır. İslam âlimlerince yazılan reddiyeleri; Müslümanların kendi aralarındaki ihtilaflara binaen yazılanlar ve farklı din mensuplarına karşı yazılanlar olmak üzere iki kısımda değerlendirmek mümkündür. Ancak reddiyeler genelde Hristiyanlara karşı kaleme alınmıştır. Bunun başlıca sebebi onların, Müslümanların bulunduğu topraklarda entelektüel anlamda rakip ve iki dinin de inançlarını yayma idealine sahip olmasıdır.²

Hristiyanlara yönelik yazılan ve günümüze kadar ulaşabilen ilk müstakil reddiye Abdullah b. İsmail el-Hâşimî (öl. 820) tarafından yazılan *Risâle ila Abdi'l-Mesîh b. İshâk el-Kindî* isimli kitaptır.³ Yine önce bir Hristiyan iken ihtida eden Ali b. Rabben Taberî'ye (öl. 820?) ait *er-Red ale'n-nasârâ* da reddiyelerin en önemlilerindedir.⁴

Tarih boyunca daha pek çok eser yazılmış olmakla beraber reddiye hususunda Osmanlı'nın son döneminde Hristiyanların misyonerlik faaliyetlerine hız vermesiyle bu alanda farklı bir evrenin başladığı söylenebilir. Biyografi yazarı Bursalı Mehmet Tâhir bu dönemde telif edilen reddiyelerin bir listesine şu şekilde yer vermiştir:

“Diğer din mensupları ile özellikle Avrupalılara karşı İslamiyet'in hakikatlerini, maddi-manevi hikmet ve faydalarını ispat etmek için devrimizin âlimleri tarafından kaleme alınan eserler şunlardır:

Ahmed Mithat Efendi, Müdâfaa, İstibşar, Niza'-ı İlm ü Din,

Sâmi Bey, Medeniyet-i İslâmiyye,

Ali Vehbi Efendi, Medeniyet-i İslâmiyye,

Sâmi Efendi, Hulâsatü'l-Kelâm fi Muâsırı'l-İslâm,

Abdurrahman Fehmi Efendi, Medresetü'l-Arab,

Fâtıma Aliyye Hanım, Nisvân-ı İslâm,

Hüseyin Remzi Bey, Tıbb-ı Nebevi,

Atâullah Efendi, İslâmiyet'in Maârifet Talluku ve Nazar-ı Muârizinde Tebyini, Reddi Renan,

Ali Ferruh Bey, Teşhir-i Ebâtıl,

¹ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/516.

² Fuat Aydın, “İslam Reddiye Geleneği ve Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa'nın (968/1561) *Risâle Fî'r-Redd `Ale`l-Yehûd Adlı Eseri Üzerine Bir Araştırma*”, *Darulfunun İlahiyat*, 31/2 (2020), 305.

³ Sinanoğlu, “Reddiye” 34/520.

⁴ Bk. Necip Taylan, “*Ali b. Rabben et-Taberî*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989) 2/434-436.

Seyyid Cemâleddin Efgânî, İbtâl-i Mezheb-i Dehriyyin,
Şîrvânî Ahmed Hamdi Efendi, Makâletü'l-urefa fi Mesâilî'l Hükemâ,
Ahmed Mithat Efendi, Mukaddime-i Kâinat, Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye,
Hoca İshak Efendi, Şemsü'l-Hakikat.”⁵

Burada yer verilmeyen başka eserler de vardır. Anglikan Kilisesi'nin sorularını cevaplamak için yazılan reddiyeler bunlardandır. İzmirli İsmail Hakkı'nın *e'l-Cevâbu's-Sedid fi Beyân-i Dîni't-Tevhîd*⁶ ve Abdülaziz Çavuş'un *Ecvibetü fi'l-İslâm 'an es'ileti'l-Kenîseti'l-Ancilikâniyye*⁷ adlı kitapları bu bağlamda zikredilebilir. Bu tarz kitaplar yazıldıkları Osmanlı son döneminde ilim dünyasının çok canlı olduğunu, ilim erbabının dünyadaki ilmi faaliyetleri takip ettiklerini ve yazılanları dikkate alıp ilgilendiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Reddiyelerde akaiden dinler tarihine, tefsirden hadise pek çok alanı ilgilendiren konular ele alınmış, önemli tespitler yapılmıştır. Ayrıca M. Tahir'in de ifade ettiği gibi, “âlimlerin yazdıkları eserler, İslamiyet'in hakikatlerini, maddi-manevi hikmet ve faydalarını ispat” amacı ve fonksiyonu taşımaktadırlar. Binaenaleyh şer'î hükümlerin içerdiği hikmetleri tespit bakımından da önemlidirler.

“Hikmet”e de kısaca değinmek gerekirse, çeşitli ilim dallarında birçok tanımı yapılan bu kavram, fukahaya göre “hükümün konuluş amacı” veya “konulan hükümle sağlanmak istenen fayda”dır.⁸ Bununla beraber hikmet kelimesinin, fıkhıta çoğunlukla iki manada kullanılmakta olduğu görülür:

1. Hükümün konulmasına münasip düşen vasıf. Yolculuktaki zorluğun, söz konusu ruhsatların meşru kılınmasına uygun gelen bir vasıf olması bu şekildedir.

2. Hükümün teşrî' kılınmasından amaçlanan gâye olup Şâri'in hükümünün tatbiki sonucunda bir faydanın temini yahut bir zararın defedilmesi olarak meydana gelmektedir.⁹

⁵ Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz – İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 2/159.

⁶ Daha detaylı bilgi için bk. Zekeriya Akman, “Anglikan Kilisesi'nin Meşihat Kurumuna Soruları ve Bunlara Verilen Cevaplar”, *Hikmet Yurdu* 6/11 (2013), 357-377.

⁷ Anglikan Kilisesine Cevap adıyla Mehmed Âkif'in tercüme ettiği eser, ilk defa Tedkikat ve Te'lifat Hey'eti (İstanbul, 1923), daha sonra da Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır. Daha detaylı bilgi için bk. Muhammed Eroğlu, “Abdülaziz Çâvûş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/187-188.

⁸ Ferhat Koca, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/514.

⁹ Fetullah Yılmaz, *İslam Hukukunda Vesail-Makasid İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 14. Hikmet kelimesi ve hikmet-i teşrî ve makasidla ilgili günümüzde çok sayıda çalışma bulunduğu için üzerinde fazla durulmayacaktır. Hikmet kelimesinin farklı ilimlerde kullanımı için bk. Hilal Atılğan, *Abdullah el-Buhârî'nin Mehâsinü'l-İslâm ve Şerâiu'l-İslâm Adlı Eserinin Hikmet-i Teşrî Açısından Değerlendirilmesi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

“Hikmet-i teşrî” ise hükümlerin hikmetlerini araştıran ilimdir. Fukahâ, şer’î hükümlerin gerekçelerini araştırıp ortaya koyarken Kitab, sünnet, icmâ ve kıyas delillerine dayanmışlardır. Hikmetleri tespiti amacını, şer’î hükümlerin kabulünde insanların kalplerinin itminan bulması ve zihinlerinin canlanmasıdır. Zira bir şeyde âmirin maksadı olan hikmete muttali olmak, zihin için sürur ve rahatlık vesilesidir.¹⁰ Son zamanlarda ise hikmet-i teşrî sadece cüz’î hükümleri araştıran bir ilim değil, dinin genel ve özel amaçlarını da tespitiye çalışan bir ilim haline gelmiş ve “makasidü’ş-şer’îa” adıyla yaygınlık kazanmıştır.

Bu makalede Osmanlı’nın son dönemi ilim ehlinde Abdullah Edib’in (1856-1927) *Din Yolunda* adlı eserindeki şer’î-fikhî ahkâmın hikmetleri hakkındaki tespitleri üzerinde durulacaktır. Bu çalışma, Müslüman bir ilim ehlinin kritik bir dönemde fikhî hükümlere bakışını göstermesi bakımında önemlidir. Diğer yandan günümüzde de tartışılan bazı konulara Osmanlı son dönemine şahit olmuş bir âlimin getirdiği izahların tespiti, fikhî tarihi açısından dikkate değer görünmektedir.

İncelenen eserde fikhî alanına girmeyen meseleler de bulunmaktadır. Ancak araştırma, şer’î-amelî hükümlerin hikmetleriyle sınırlandırılacaktır. Önce Abdullah Edib’in hayatı ile eserlerine temas edilecek, *Din Yolunda* isimli kitap hakkında malumat verilerek muhtevastından söz edilecek ve ahkâmın hikmetlerini izah biçimi tespitiye çalışılacaktır. Böylece önemli bir devirde hayat sürmüş Müslüman bir âlimin hikmet-i teşrî’ ilmine katkısı belirlenmeye gayret edilecektir.

1. Bayramzâde Abdullah Edib Efendi’nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Osmanlı döneminin sonları ile Cumhuriyet’in ilk senelerinde yaşayan ve her iki döneme şahit olan âlimlerden Antepli Bayramzâde Abdullah Edib Efendi’nin hayatı hakkında biyografik kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak dönemin sicil defterleri, resmi yazılar ve yazdığı şiir kitabında kendisiyle ilgili bazı bilgiler mevcuttur.¹¹ Kendisi, adından da anlaşılacağı üzere edebî yönü bulunan bir kişiliğe sahiptir.

Abdullah Edib Efendi, 1856 yılında Alime Hatun ile Hacı Mustafa Bayram Efendinin oğulları olarak Gaziantep’in Çukur Mahallesiinde doğmuştur. Babası Hacı Bayram Efendi zamanın âlimlerinden, ilim ve takva sahibi bir zat olup Alime Hatun ile Mekke’de izdivaç ederek sade bir

¹⁰ Seyyid Abdulzade Muhammed Tâhir - Serkis Urpilyan, *Mahzenü’l-’ulûm* (İstanbul: Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308), 337.

¹¹ Edib’in hayatı hakkında tek kaynak, aile mensupları tarafından yapılan çalışmadır. Torunları Avukat M. Necati Bayram, Abdullah C. Bayram ve Dr. M. Talat Bayram’ın yaptığı çalışma Gaziantep Üniversitesi Yayınları’na *Müderriş Bülbülzade Hacı Abdullah Edip Bayram* (1996) adıyla yayınlanmıştır.

hayat yaşamıştır.¹² Abdullah Edib Efendi, babasına nispetle Bayramzâde olarak anılmakta olup ilk tahsilini babasından almış ve ilminden faydalanmıştır.

Önce Maraş'a giderek oradaki Beyazıt Medresesine girmiş, iki yıl kadar ilim tahsil etmiştir. Sonra Kilis'te de iki yıl, mantık âlimi Hocazâde Abdullah Efendi'den mantık okumuştur. Ardından Kayseri Eskisaray Medresesi'nde dönemin müftüsü Abdullah Mesut Efendi'den dört yıl ilim tahsili sonrasında 1882'de icazet almıştır.¹³

Abdullah Efendi İstanbul'a da giderek burada Hafız Şakir, Aynî ve Vâhit Efendi gibi hocalardan ilim okumuştur. Arapça ve Fransızca'ya üst seviyede vakıf olan¹⁴ Abdullah Edib, Daru'l-Fünûn (şimdiki İstanbul Üniversitesi) için alınacak öğretim görevliliği sınavına 1885 yılında girmiş ve 300 kişi arasından ikinci olarak başarılı olmuştur.¹⁵

Fatih Medresesi'nde müderrislik de yapan Abdullah Edib, medresenin tatil olmasıyla Gaziantep'e geldikten sonra yakınlarının ısrarıyla artık İstanbul'a dönmemiştir.¹⁶ Gaziantep'in Zü'l-Kadriye ve Mihaliye medreselerinde sarf, nahiv, tefsir, hadis usûlü, me'ânî, fıkıh usûlü gibi dersler vermiştir. Kendisi Zü'l-Kadriye medresesinin bahçesine bir kütüphane ile üç adet dükkân inşa ettirmiş, 600 civarında kitabı bu kütüphaneye bağışlamıştır.¹⁷

Abdullah Edib bazı idari görevler de üstlenmiştir. Vakıflar İdaresi ve Maarif komisyonundaki vazifesi esnasında halkın sıkıntılarıyla da ilgilenmiş, gelen taleplere göre üst resmi makamlara manzum dilekçeler yazarak sorunların çözülmesinde öncülük etmiştir. Bunun yanında pek çok meseleyi manzum olarak ifade etmesi, edebiyata ve şiire yatkınlığı sebebiyle "Edib" olarak anılmıştır. Ayrıca milli mücadele yıllarında Antep ile Maraş'ta halkı şuurlandırarak memleketi muhafazaya teşvikte bulunmuştur.

Müellifimiz, Çayırağası ailesinden Hacı Abdullah Efendi'nin kerimesi Fatma Hatun ile evlenmiş, iki kızı ile bir erkek çocuğu olmuştur. Günümüzde kendi adıyla anılan Gaziantep'teki caddede Bayram İş Hanı mevkiinde bulunan bir evde yaşamıştır. Kızını ziyaret etme amacıyla 23 Ocak 1927 tarihinde evinden çıkmış, yolda giderken Kılıç Ali adlı kiralık katilin saldırması sonucu öldürülmüştür. Bu esnada 70-71 yaşlarındadır. Olaydan sonra katil yakalanmış fakat hangi amaçla ve kim tarafından tutulduğu öğrenilememiştir. Gaziantep'te Saçaklı Mezarlığına defnedilmiştir.¹⁸

¹² M. Necdet Bayram vd., *Müderres Bülbülzade Hacı Abdullah Edip Bayram* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi, 1996), 15.

¹³ Bayram vd., *Abdullah Edip*, 17.

¹⁴ Bayram vd., *Abdullah Edip*, 23.

¹⁵ Bayram vd., *Abdullah Edip*, 15.

¹⁶ Bayram vd., *Abdullah Edip*, 19.

¹⁷ Bu hususla alakalı belgenin latinize çevirisine hayatını anlatan kitapta yer verilmiştir. Bk. Bayram vd., *Abdullah Edip*, 21.

¹⁸ Bayram vd., *Abdullah Edip*, 79.

İlmi kişiliği ve düşünce yapısı hakkında fikir vermesi için bazı sözlerine yer vermek uygun olacaktır:

“İslâm’ın asıl kânûnu ve farzı tevhid-i hüda, tasdik-i enbiyâdır. Ahlâkı tezhîb, müşrikîni te’dîb, san’at ve ticâret, yek-diğeriyle hüsn-i muâşeret dahi ahkâmı cümlesindedir.”¹⁹

“Bazı efrad arasında ulûm ve funûnun sanâyi ve taze terakkiyâtın vukûu, mensub olduğu dinin hakikatine delalet etmez. Hiçbir din ile mütedeyyin olmayanlarda da bu gibi terakkiyat bulunur. Evet, bir din ulûm ve funûndan men’ ederse onun hak olmadığı anlaşılır. Hâlbuki kütüb-i İslâmiye’nin ulûm ve maârif ile emrettiği aşâğıda görülecektir. Nev’-i insana tamam-ı azadlık ve hürriyet bahşeden ve zulüm ve istibdattan men’ eyleyen şerîatımız değil midir? İnsanlarımızın refah ve saadetini kâfil olan o mukaddes şerîatımızdır ki adalete riâyet ve efrad-ı beşer ile hüsn-i muâşereti emr eder.”²⁰

“Müslümanlar çalışa çalışa ulûm ve sanâyii elde etmiş, kütüphaneler kütüb-i İslâmiye ile dolmuş, her türlü sanâyi-i nefisede Müslümanlar kesb-i ihtisas eylemişlerdi. Nasılsa bir zamandır efrad-ı İslâm’da vukûa gelen teseyyüb üzerine filhakika ulûm ve sanâyi tenakusa başlamış, kütüphanemizde olan ulûm ve funûn ecnebiler eline geçmiş, Mesîhîlerde de sanâyie, maârifte muhabbet çoğalmıştır. Şerîatımız ise böyle teseyyüb ve batalete rıza vermeyeceğinden, efradın ahvâl-i gayr-ı meşrûasını şerîata nisbet etmek doğru bir şey değildir.”²¹

“Acaba Şahs-ı Meçhûl dostumuz bazı efrad-ı İslâm’da gördüğü ataleti ahkâm-ı diyânetten zannıyla İslâmiyet’i sebeb-i atalet, mâni-i ticaret mi addediyor? Efradın sû-i haliyle hiçbir din ta’n edilmeyeceğini bilmiyor mu? İslâm yani müslim başka, İslâmiyet başkadır. İslâmlarda İslâmiyet’in kabul etmeyeceği medâr-ı ta’n şeyler çok amma İslâmiyet’te ta’na şayan bir şey yoktur.”²²

1.2. Eserleri

Tespit edilen eserleri şunlardır:²³

1. *Usûl-i Akyise Takrîri*: Hocası Hocaşâde Abdullah Efendi'nin *Usûl-i Akyise*'nin tercümesi (32 s.)
2. *Muhtasar Dimâü'n-Nisâ*: Kadınlara mahsus hallere dairdir.
3. *Usûl-i Hadis Dersleri*: İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker* adlı eserin Osmanlıca tercümesi (32 s.)
4. *Sure-i Yusuf Tercümesi ve Tefsiri*: Bazı kitaplarında bahsettiği belirtilen bu esere tesadüf edilememiştir.

¹⁹ Abdullah Edib, *Din Yolunda* (İstanbul: Matbaa-i Nefaset, 1327/1909), 42.

²⁰ Edib, *Din Yolunda*, 12.

²¹ Edib, *Din Yolunda*, 15.

²² Edib, *Din Yolunda*, 22.

²³ Eserleri için bk. Bayram vd., *Abdullah Edip*, 83-87.

5. *Sarf ve Nahiv*: Talebelerine az zamanda sarf-nahiv talimi için yazdığı bu esere de rastlanmamıştır.

6. *Şerh-i Akâid Tercümesi*: Hakkında bilgi yoktur.

7. *Akyise (Kıyaslar)*: Mantıkla ilgili olup hakkında bilgi yoktur.

8. *Fıkıhtan Derleme*: Arapça'dır. Anadolu İmam Hatip Lisesi (Gaziantep) kütüphanesinde kayıtlıdır (3066. no).

9. *Fetva*: Bilgiye rastlanmamıştır.

10. *Şiirler*: 89 tarih, 48 gazel, 36 kaside, 20 muhtelif, 4 tercî-i bend, 2 nazîre, 2 adet tahmis ile 1 de müstezattan oluşmaktadır. El yazma nüshası Necdet Bayram'da bulunmaktadır.

11. *Din Yolunda*: Eser hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

2. *Din Yolunda Adlı Eser ve Hikmet-i Teşrî*

2.1. Eserin Tanıtımı

Eser, 239 sayfa olup Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Edip eserini, *Muhammed ile İsa Arasında Hadsiz Farklar* isimli esere reddiye olarak telif etmiştir. Söz konusu eser, Hristiyan olduğu anlaşılan bir müellif²⁴ tarafından 19. Yüzyılda Bulgaristan'da Hz. İsa'nın (a.s) Hz. Muhammed'den (s.a.s) üstünlüğünü ispat etme düşüncesiyle kaleme alınmıştır. Başlıca yedi bölüm ve bir hatimedir. Elimizdeki nüsha 2. baskıya ait olup 1327/1909'da İstanbul'da Nefaset Matbaası'nda basılmıştır.²⁵ İlk olarak ne zaman ve nerede basıldığı tespit edilememiştir.

Müellif eserini; Şahs-ı Meçhul tarafından İslamiyet aleyhinde kaleme alınarak Bulgaristan'da, Varna'da basılmış ve Osmanlı'nın bazı beldelerinde, hususiyile Antep'te neşredilmiş olan *Muhammed ile İsa Arasında Hadsiz Farklar* başlıklı risaleye delilli, burhanlı ve mülzimâne bir reddiye olması amacıyla yazdığını belirtmektedir.²⁶ Muhatabın, ilgili bahislerde ortaya attığı şüpheler daha önce başkaları tarafından da ileri sürülmüş ve cevapları da verilmiştir. Şahs-ı Meçhul'ün risâlesi esasen tenkidi hak edecek kadar ehemmiyetli de değildir. Ancak yazarımız, avam müslümanlar ile gruplar halinde İslam'a girenleri cevap araştırmak zahmetinden kurtarmak niyetiyle bu reddiyeyi yazdığını söylemektedir.²⁷

Bazıları, İslam reddiye geleneğinde İslam âlimlerinin Ehl-i kitabı tenkit ederken çoğunlukla onların kaynaklarına doğrudan atıf yapmadığını söylemişlerdir.²⁸ Bu çok genellemeci olup müellifimiz için de geçerli değildir. Abdullah Edib, maksadının tarafsızca cevap yazmak

²⁴ Edib, ismi meçhul olması hasebiyle kendisinden Şahs-ı Meçhul olarak bahsetmektedir. Bk. Edib, *Din Yolunda*, 3.

²⁵ Edib, *Din Yolunda*, 2.

²⁶ Edib, *Din Yolunda*, 2.

²⁷ Edib, *Din Yolunda*, 4.

²⁸ Daha detaylı bilgi için bk. Sinanoğlu, "Reddiye", 34/519.

olduğunun, buna mebni onların itikat ettikleri kitaplar ve bunların âyetleri arasındaki zıtlıkları ve İslâmî kitapların içerdiği meziyeti tafsile yönelmediğini belirtmiştir.²⁹ Eserde münazara adabına dikkat etmiş, muhatabını adaba riâyet etmediği, edep dışı sözler sarf ettiği için tenkit etmiştir. Bu tür hareketlerin bir acizlik ve azgınlık neticesi olduğunu söylemiştir.³⁰

Abdullah Edib, *Kitab-ı Mukaddes*'ten (Tevrat-İncil) alıntılar yapmakta ve bunları bâb ve âyet numaralarıyla vermektedir. Zira Hıristiyanlar, dinlerinin Yahudilik'ten çıkmış olması kabulüne dayanarak Tevrat'a da kendi kutsal metinleri arasında (öncesine) yer vermektedirler.³¹ Nitekim Edib, Hz. İsa'nın Mûsâ şeriatını tamamen iptal için gelmeyip ikmâl geldiği için Hz. İsa'nın nesh etmediği hükümler ile Hristiyanların amele mecbur olduklarını belirtmektedir.³² *Din Yolunda*, İslâmî kaynaklar yanında muhatabın kaynaklarını da kullanılması açısından Osmanlı son dönemi reddiyelerinin önde gelenlerinden Rahmetullah el-Hindî'nin *İzharu'l-Hakk* adlı eserine benzemektedir.³³ Edib hem *İzharu'l-Hakk*'a, hem de diğer reddiyelere şöyle temas etmiştir:

“Mesîhi alîmlerin; Frenklerin, İngilizlerin Kur'ân ve İslâm hakkında nev' be-nev' yazdıkları kitaplar Müslümânlar tarafından red ve tenkîd edilmiş ve hâlâ edilmektedir. Ammâ Müslümân ve mühtedîler tarafından dîn-i Mesîh hakkında yazılan kitâplar cevâpsız kalmıştır. Bu husûsta İzhâr-ı Hakk, hakkı izhâr ediyor.”³⁴

Buna göre hıristiyanların İslam aleyhinde olarak yazdıkları eserler müslüman alimlerce tenkit edilip gereken cevaplar verildiği halde, müslümanların ve sonradan İslam'a girenlerin (mühtediler) hıristiyanlığı tenkit için kaleme aldıkları eserlere, karşı taraf cevap verememiştir. *İzhârü'l-Hakk*'ta yazılanlar yanında, bu esere cevap verilememiş olması da bu hususu ortaya koymaktadır.

Abdullah Edib reddiyede bulunduğu şahsın cümlelerini bazen aynen alıntılarken, bazen de özetleyerek yer vermekte ve ardından bunları değerlendirip tenkit etmektedir.

Eseri özellikle avama yönelik olarak yazdığı için İslami literatüre dayansa da âyet ve hadisler dışında pek referans adı belirtmemektedir. Ulema ve fukaha arasındaki ihtilafı mevzulara nadiren temas etmiş ve Hanefi mezhebini esas almaktadır. Kitabın sonunda ise bu eseri tedris esnasında ve müsait olmadığı bir vakitte yazdığı için hatalarının bulunabileceğini, bunların nazara alınmamasını okuyanlardan rica etmektedir.³⁵

²⁹ Edib, *Din Yolunda*, 4.

³⁰ Edib, *Din Yolunda*, 83.

³¹ Ahmet Hikmet Eroğlu, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları: 2015), 150.

³² Edib, *Din Yolunda*, 112.

³³ Bk. Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-hak*, çev. Ali Namlı - Ramazan Muslu (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları1, 2012), 1/19.

³⁴ Edib, *Din Yolunda*, 10.

³⁵ Edib, *Din Yolunda*, 239.

Abdullah Edib, kitabının sonunda dinin hükümlerinin adeta hikmetlerden ibaret olduğunu, bunları insafla inceleyenlerin hakkı temsil edeceğini söylemektedir. “Hâsıl-ı kelâm” diyerek başladığı bu paragrafta Şahs-ı Meçhûl gibi binlerce tenkit erbabı çabalasalar da yine sağlam olan İslâmiyet’i zayıflatamayacaklarını, şeriat ahkâmına leke süremeyeceklerini ifade etmektedir. Ancak bunu bildiği hâlde tenkit edenlerin maksadının İslâmiyet’e dair derin bilgisi olmayanları ondan nefret ettirmek ve dine girmekten sakındırmak olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre, İslam’ın yüce ahkâmını hakkıyla ve insaf üzere düşünenler, Hz. Muhammed’in hak peygamber ve Kur’ân’ın vahy-i ilâhî olduğunda zerre kadar şüphe etmezler. Bu risaleyi cevap olarak ve avam için yazdığından bahisle, Kur’ân’ın incelik ve hikmetlerini tafsilatlı anlatmaya lüzum görmediğini de sözlerine ilave etmektedir.³⁶

Din Yolunda adlı eserin muhtevası, sonundaki “Fihrist”te şu şekilde verilmektedir:

“Bahs-i Evvel: 1. Katl ve gâret ile esîrlere mi etmek yoksa merhamet ve mahabbet ile ‘atâyâ vermek mi a’lâdır? 2. Teslîste tevhiid, 3. Şeriatımızda hiçbir gün iş tahrîm edilmemesi, 4. Cihâd mücerred keyfi bir talan değildir, 5. ‘Asr-ı sâlisde ‘ulûmun terakkisi, 6. İslâmiyet hürriyet, ‘adâlet, müsâvat ve uhuvvet ile emreder, 7. Hilâf-ı vâki’ olarak İslamiyet bedeviyete meyyâl gösteriliyor, 8. Yahûd’un katline ‘İsâ râzı mı, değil mi?

Bahs-i Sâni: 1. ‘Afv-ı Nebevî, 2. Şâm Nâsârasının Hazret-i Ömer’e ‘ahidnâmeleri, 3. Kizbin hurmeti, 4. Harpte tedâbirin lüzumu, 5. Hazret-i Ömer’in kerâmeti, 6. Mâlnı tamâmen sadaka etmediğinde Petrus’un Hanânya’yı öldürmesi.

Bahs-i Sâlis: 1. Muhammed ile ‘İsâ e’l-Mesîh arasında ‘avrât husûsunda büyük fark vardır, 2. Nikâhın meşrûiyeti, 3. Zevcenin ta‘addüdü, 4. Efendimiz sahâveti ve şecâ‘ati.

Bahs-i Râbi: 1. Muhammed ile Mesîh arasında günâh husûsunda büyük fark vardır, 2. İncîllerde olan tenâkuz, 3. Nesh bahsi.

Bahs-i Hâmis: 1. Nübüvvet mu‘cize ile sâbit olur, 2. Kur’ân’ın mu‘cize olması, 3. Hadîslerin senedleri ma‘lûm, 4. Her mu‘cize isteyene mu‘cize göstermek lâzım olmadığı, 5. Kur’ân’ın vech-i i‘câzı, 6. Müseyleme’nin hezeyânı.

Bahs-i Sâdis: ‘İtâb Muhammed’e mi ‘İsâ e’l-Mesîh’e mi?

Bahs-i Sâbi: Muhammed mi çok and içer ‘İsâ e’l-Mesîh mi?

Hâtîme.”

Fihristten anlaşılacağı gibi eser; Kur’ân’ın icazı ve Kur’ân’daki yeminler gibi ilm-i tefsire; ulûhiyet ve nübüvvet gibi ilm-i kelama; evlilik, teaddüd-i zevcat, cihad, yalanın haramlığı ve nesh gibi fıkha ait mevzu ve meseleleri ihtiva etmektedir.

³⁶ Edib, *Din Yolunda*, 239.

2.2. Din Yolunda ve Hikmet-i Teşrî'

Abdullah Edib eserinde pek çok fıkhi meseleye temas etmektedir. Çalışıp kazanmanın (kesb) hükmü, Cuma namazı vaktinde alışveriş, cihad, nikâh, yalanın haram olması ve nesh gibi fıkhi mevzuları çoğunlukla hikmet-i teşrî' açısından değerlendirmektedir. Ancak müellifimiz genellikle aynı veya birbiriyle bağlantılı meseleleri farklı yerlerde ele almaktadır. Bu çalışmada, eserde yer yer dağınık halde bulunan fikhî meseleler aynı başlık altında ele alınmaya çalışılacaktır.

Abdullah Edib'in hikmet-i teşrî' konusuna yaklaşımının temelinde şu cümlelerin bulunduğu söylenebilir:

*“Dînîmizde akıl ve adâlete müğâyir bir şey yoktur. Müslüman olmayan feylesoflar bile İslâm'ın ahkâmı hakimane ve âdilâne olduğunu bittabi itiraf ediyorlar. Volter gibi feylesof, mütedeyyin olsa İslâmiyet'ten başka din kabul etmeyeceğini söylemiştir. Bu fikirde çok feylesoflar hâlâ vardır.”*³⁷

Yemin bahsindeki ifadeleri onun Hanefî-Matürîdî çizgiyi takip ettiğini göstermektedir. Burada Allah'ın fâil-i muhtâr olmakla beraber her fiil ve emrinin hikmet içerdiğini ve kulların menfaatine yönelik olduğunu beyan etmekte ve şöyle demektedir:

*“Allah fâil-i muhtârdır, yani dilediğini işler ve dilediğine kasem eyler. Bir kimse tarafından sen ne için bunu böyle yaptın veyahut şöyle yap diye itirâz ve hükme salâhiyet yoktur. Çünkü cümle mahlûk onun mahlûku ve mülkündedir. Keyfe mâyeşâ tasarruf buyurur. Ve her işi ibâda râci' menfaat ve hikmeti hâvîdir.”*³⁸

2.2.1. Cihadın Hikmetleri

Abdullah Edib'in *Din Yolunda* adlı eserinde fıkıh ve hikmet-i teşrî' ile ilgili ilk konu cihaddır. O bu konuyu kitabının ilk bölümünde 5 ila 54. sayfalarında işlemektedir. Abdullah Edib başta iddialara yer vermektedir.

İddia sahibi “Katl ve garet [yağma] ile esirler mi etmek yoksa merhamet ve muhabbetle 'atâyâ vermek mi a'ladır?” diyerek İslam'ın esir alıp yağmalamak için savaşı emir buyurduğunu, Yüce Allah'ın böyle bir emir veremeyeceğini, buna binaen Müslümanların Allah'ın hoşnutluğu amacıyla değil, dünyalık mal kazanmak için savaştığını, böyle bir dinin batıl olduğunu söylemektedir.³⁹ Kendi dinlerinde bu tür bir emir bulunmadığını, kötü söz sarf edenin bile cezayı hak ettiğini, mahlûkata merhamet ve muhabbet ile lütuf ve ihsanın emredildiğini, buna mebni İsa'nın (a.s) hiç savaşmadığını beyanla doğru ve hikmete muvafık dinin Hristiyanlık olduğunu savunmaktadır. Buna mukabil, Müslümanların Medine'ye hicretinden sonra on sene süresince gerçekleştirilen 27 gazve ile 56 seriyyenin ganimet elde etmek, insanları öldürmek veya esir edinmek için yapıldığını iddia etmektedir. Çünkü muhacirler Medine'ye hicret

³⁷ Edib, *Din Yolunda*, 41-42.

³⁸ Edib, *Din Yolunda*, 220.

³⁹ Edib, *Din Yolunda*, 5-21.

sonucunda mallarını Mekke'de bıraktıkları için muhtaç hale gelmişlerdir. Ensar da onlara katılmış, çalışarak kazanmak yerine Peygamber'in yönlendirmesiyle savaşa geçimlerini temine çalışmışlardır.⁴⁰

Abdullah Edib, İslami kaynaklar ve iddia sahibinin kendi kutsal kitapları ile tarihlerinden deliller serdederek ilgili iddiaların tutarsız ve akla aykırı olduğunu ispata yönelmektedir. Evvela şunu sormaktadır: “Katolikler’in; papa ve piskoposların fikirlerine uyararak milyonlarca Protestan’ı diri diri yakmaları, aynı şekilde İskoçya Protestanlarının Katolikleri vahşiyane bir şekilde katletmeleri hangi merhamet ve muhabbetten kaynaklanmıştır?” Oysa vahşiyane katl İslâmiyet’te bulunmadığı gibi Yunanlılarla İspartalıların veya hükümdarların reva gördükleri vahşiyâne esaret dahi İslamiyette çirkin görülmüştür. Cihad ilk zamanlarda dinden ve medeniyetten mahrum olan bedevileri âdil ve insafı olarak Allah’ın dinine ve güzel ahlaka çağırarak için meşru kılınmıştır. Düşman bile olsa bir insanı diri diri yakmak, vahşi bir şekilde katletmek doğru bulunmamıştır.⁴¹

Cihadın genel mânasından ve hükmünden bahseden Abdullah Edib’e göre cihad, talan etme ve zarar verme amacı ile yapılmadığı gibi iknâ edici deliller veya başka yollarla İslam’ı kabul etmesi sağlanamamış olan insanları iman etmeye zorlama amacı da taşımamaktadır. Peygamberimiz gönderildiğinde elleriyle yaptıkları putları mabut edinen ve bedevî bir hayat yaşayan müşrikleri tevhide ve medeniyete davet ve ikna edici deliller ve mucizelerle vaaz ve nasihat etmiştir. İnatla ısrar eden müşriklerin on sene kadar kendisine ve ashâbına ettikleri eza ve cefaya sabrederek hidâyet bulup hakkı kabul etmeleri için duada bulunmuştur. Medine’ye hicretten sonra Mekke’de kalan Müslümanlara müşriklerin eziyetleri artınca cihad âyeti nâzil olmuştur. Edib, sözün burasında cihadın hüküm ve hikmetlerine geçmektedir: Dinimiz dünyevî siyaseti de içerdiğinden hikmeti ve kuvvetin artırılmasını de nazar-ı itibara alarak, Ehl-i kitâbı kesin surette İslâmiyet’e zorlamayıp cihâd için gerekli teçhizatı hazırlamak ve askeri gücü artırmak amacıyla yıllık vergilerini eda ve antlaşma şartlarını ifa etmeleriyle yetinmiştir. Eda ve ifa etmeyenler ile müşriklerin ölüm, sürgün ve uzaklaştırma gibi cezalara maruz kalacakları ilân edilmiştir.⁴²

“İslâmiyet’te olan cihâd âdilâne ve pek munsifânedir” diyen Abdullah Edib, fukahânın beyanına dayanarak cihadın diğer bazı hüküm ve hikmetlerine de temas etmektedir. Buna göre bir kavim kuşatıldığında öncelikli olarak İslam yönetimine itaate davet edilirler. Davet etmeden savaş haramdır. Kadın, çocuk ve savaşılmaya kadir olmayan kör ve ihtiyarların öldürülmesi yasaktır. İddia edildiği gibi, Müslümanların amacı sadece mal kazanmak olsaydı kendileriyle savaşılacak kavme bu imtiyazlar verilmezdi. Kur’ân-ı Kerîm’de “O yerde gerekli temizliği yapıp hâkimiyetini

⁴⁰ Edib, *Din Yolunda*, 51.

⁴¹ Edib, *Din Yolunda*, 6.

⁴² Edib, *Din Yolunda*, 22.

kuruncaya kadar bir peygamberin esirlerinin olması uygun değildir.”⁴³ buyurulması cihadın Allah rızası haricinde bir gaye ile yapılamayacağını beyan etmektedir.

Cihadın hikmetlerini aklen de izah etmektedir: Sadece dünyalık mal elde etmek amacıyla kişinin canını ölüme maruz bırakması akla aykırıdır. Aksi halde savaşmanın çalışıp kazanmaktan kolay ve meşakkatsiz olması gerekirdi. Oysa savaşta ortaya konan sermaye candır. Allah’ın rızasını amaçlamayanlar, kendilerinden birkaç kat fazla olan, silah ve binekçe daha üstün olan düşmana karşı sırf mal elde etmek amacıyla savaşmaya cüret edebilirler miydi?⁴⁴ Böylece müellif, meseleyi sadece nakillerle ve tarihi hadiselerle izahla yetinmemekte, bunun yanında aklî ve mantıkî gerekçelerle de cihadın gaye ve hikmetlerine işaret etmektedir.

Cihadın meşruiyetinin diğer önemli bir hikmetini ise “fenn-i siyâset” noktasından özlü bir şekilde tespit etmektedir. Fenn-i siyaset nokta-i nazarınca da geleceğin teminat altına alınması, asayişin yerleştirilip güçlendirilmesi dahi muharebenin aklen cevazını iktiza eder.” Bundan dolayı “Hiçbir zaman ve bir idare muharebesiz kalmamıştır.”⁴⁵

Abdullah Edib’in cihadın hikmetlerine dair muhalifle tartışması çoğunlukla Hz. Peygamber’in (s.a.s) savaşları üzerinden yürümektedir. Bu savaşlarda Resulullah’ın (s.a.s) ne kadar adil ve insafli davrandığının örneklerini vermektedir. Onun ve ashabının çalışmak yahut ticaretle kazanmaktan daha zahmetli bir işle meşgul olduklarını, dolayısıyla cihadda daha yüksek gaye ve hikmetlerin bulunduğunu beyan etmektedir. Ayrıca “Allah yolunda bir saat düşman karşısında durmak, Kâbe’de Hacerü’l-esved huzurunda Kadir Gecesini ihya etmekten daha faziletlidir”⁴⁶ hadisinde düşman karşısında bekleyene mal yerine sevabın vaat edilmesi, cihadın sırf Allah rızasını kazanmak amacıyla yapıldığını gösterir.

Abdullah Edib, Kitab-ı Mukaddes’ten alıntılacağı şu metne yer vermektedir: “Bir şehre cenk için vardığınızda sizinle sulh ederlerse o kavmin hepsi sana haraç verip, hizmet etsinler. Sulh etmeyip cenk ederler ise onları muhasara edip erkeklerin cümlesini kılıçtan geçiresin.”⁴⁷ Açıktır ki Hz. Peygamber (s.a.s) gibi Hz. Musa’ya (a.s) da cihad emredilmişti. Yine Hz. Yuşa’nın, Hz. Musa’nın emriyle Filistinler ve Aşdodlular üzerine sefer yapıp düşmanları katletmek suretiyle mallarını ganimet alması, ilahi bir emir değil midir? Hz. İsa’nın savaş yapmamasına gelince; bu, cihadın gayri meşru olmasından değil, onun savaşacak ashabının bulunmamasındandır. On iki inanarı olan bir peygamber hangi kuvvetle ve kime karşı savaşabilirdi? Hz. İsa’nın (a.s) “Zemine selamet getirdim zannetmeyiniz, selamet değil kılıç getirmeye geldim.”⁴⁸ buyurması onun şeriatında da cihadın bulunduğunu fakat bunu gerçekleştirecek kadar kuvvete ulaşamadığını ortaya

⁴³ el-Enfâl 8/67.

⁴⁴ Edib, *Din Yolunda*, 22.

⁴⁵ Edib, *Din Yolunda*, 22.

⁴⁶ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Teymî el-Büstî, *Sahihu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1414/1993), 10/462.

⁴⁷ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2009), Tes.20:10-14.

⁴⁸ Mat.9:55.

koymaktadır. Kaldı ki bütün peygamberlerin aynı hükümlerle mükellef tutulmaları gerekmez. Hepsi Allah'ı tevhidde müttefiktirler. Şeriatlar bunun dışındaki hususlarında farklılık arz edebilirler. İsa'ya (a.s) cihad emredilmemiş olsa bile bu, cihadın meşruluğuna mani oluşturmaz. Mesela Hz. İsa önce Allah'ın bağladığını insanın ayırmamasını tembihleyerek talâki menetmişken, sonra zina sebebiyle boşanmaya ruhsat vermiştir.⁴⁹

Diğer yandan, cihadın sırf ganimet için yapılmasının gayri meşruluğu ganimet almanın haramlığını gerektirmez. Allah'ın (c.c) *"Allah size, elde edeceğiniz birçok ganimetler vaad etmiştir."*⁵⁰ âyetiyle kendi yolunda cihad edenlere ganimetler vaat etmesi, ganimetin meşruluğunun açık delilidir. Bu âyete bakıp Müslümanların sadece ganimet uğruna cihad ettiğini çıkarmak ancak hakkı gölgelemek isteyenlerin yapacağı bir şeydir.⁵¹

Edib bu konuda yine muhalifi kendi delilleriyle ilzam yolunu seçmektedir. Zira bu hüküm sadece İslamiyet'e mahsus değildir. *"Benî İsrail, Meydalîlerin karılarını ve çocuklarını Musa'nın (a.s) emri ile esir edip hayvanlarının ve mallarının tümünü yağma ettiler. Gerek insan gerek hayvan olsun yağma ve ganimetin tümünü alıp Musa'ya (a.s) getirdiler."*⁵² pasajı ile önceki şeriatlarda da ganimet malının meşruluğu beyan edilmektedir. Esasen Hz. Peygamber'in *"Ganimetler sadece bana (ve ümmetime) helal kılındı."*⁵³ dediği rivayet edilmiştir. Bu bağlamda Edib'in muhatabına cevap vermek kastıyla muharref olan Tevrat'tan delil getirdiği görülmektedir. Tevrat bizce muharref olmakla beraber, muhatabı tarafından muteber bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

Şahs-ı Meçhul'ün; Hz. Peygamber'in (s.a.s) ziraat, zenaat ve ticaret gibi yollarla çalışıp kazanmak yerine cihat ederek ganimet elde etmeye teşvikte bulunduğu şeklindeki iddialarına karşılık Abdullah Edib, Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in çalışıp kazanmaya ne kadar kıymet verdiğini beyan ederek bu iddiaları çürütmektedir. Hatta diğer şeriatlardaki gibi bizde çalışmanın haram olduğu günlerin bulunmadığını beyan etmektedir. *"Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın."*⁵⁴ âyetindeki davetin, dışarıda okunan birinci ezan yahut içerideki ikinci ezan oluşunda fukahâ ihtilaf etmiştir. Bu bile İslam'ın çalışmaya verdiği önemi göstermektedir. İslam, komşuya eza ermeyi, başkasının malını kıskanmayı, birinin bahçe ve tarlasından izinsiz geçmeyi yasaklamışken, haksız yere birini katledip malını yağmalamayı, ailesini esir almayı ve de geçimini bu şekilde sürdürmeyi emretmiş olması mantık sınırlarını zorlamaktadır. Ebu Hüreyre'nin *"Muhacirler çarşı pazarda ticaretle; Ensar bağ bahçede, mal mülk geçim derdiyle uğraşırken ben karın tokluğuna Hz.*

⁴⁹ Edib, *Din Yolunda*, 112; Matta.5:12.

⁵⁰ el-Fetih 48/20.

⁵¹ Edib, *Din Yolunda*, 36.

⁵² Say.21:129.

⁵³ Müslim b. el-Haccac Ebü'l-Hasen el-Kuşeyri, *el-Câmi'u's-şâhîh* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, t.y.), "el-Mesacid ve mevadiu's-salat", (No. 521).

⁵⁴ el-Cum'a 62/9.

*Peygamber'in yanından ayrılmıyordum.*⁵⁵ hadisi de muhacirlerin ticaret ile, ensarın ise bağ ve bahçelerde çalışarak geçimlerini böylece temin ettiklerini ortaya koymaktadır. Efendimizin *"Allah sanatkâr mümini sever."*⁵⁶ hadis-i şerifi de İslam şeriatının sürekli çalışmaya yönlendirdiğini, boş durmayı ise hoş karşılamadığını göstermektedir.⁵⁷

Cihad bahsiyle yakından ilgili başka bir mesele daha eserde yer almaktadır. Muhatabın *"Hileler ve yalanlar ile gafleten âdem öldürmek mi yoksa sadâkat ve 'adâlet sâhibi olmak mı iyidir?"* diye sorarak Hz. Peygamber'i (s.a.s), kendisini hicvedip hakaret edenleri öldürtmesini eleştirmesi üzerine, kimi hüküm ve hikmetleri daha açıklamaktadır. Burada insanların gaflet ve kötü tabiatlarından dolayı ve şeriat âdâbını bilmedikleri için Enbiyâ-yı zîşânın nefislerine yahut mallarına yönelik sarf ettikleri yanlış söz ve icra ettikleri fiillerden dolayı kimseyi cezalandırıp intikam almadıklarını, affettiklerini izah etmektedir. Buna Hz. Peygamber'in kendisini zehirlemeye teşebbüs eden Yahudi'yi affettiğini örnek vermektedir. Ama nübüvvetlerine ta'n ve itirazdan kaynaklanan eziyet ve hakaretlere sabır ve sükût veya af ile muamele etmek, dine karşı umursamazlığa sebep olacağından bu gibi fiilleri yapanların aklen, şer'an ve siyâseten katli câiz olur. Ve bu gibi katlin alenen veya gizli olması eşittir. Fitneleri azdırma korkusundan dolayı gizlice öldürülmeleri daha evlâdır.⁵⁸

Burada aynı asıl/kâideye binaen başka hüküm ve hikmetlere daha değinmektedir. Gerek Peygamberimize ve gerek diğer peygamberlere sövüp hakaret etmeyi adet edinen ve bunu alenen yapan Müslümanın tevbesi kabul olmayıp katli lâzımdır. Bu gibi şeyleri zimmîler yaparsa, İslâm'a davete gerek olmadan öldürülmeleri caiz ise de İslâmiyet'i veya zimmeti kabul ederse öldürme hükmü düşer. Çünkü Müslümanın öldürülmesi irtidat etmesinden dolayı iken, zimmînin katli, ahdini bozmasından dolayıdır. Bu hükmün hikmeti, nübüvete ta'n ve hakareti adet edinen ve müminler arasına fesat sokmak isteyenlerle ahdini bozanların def edilmesidir. Bu gibi fiillerin ahdi bozmak sayılması keyfi bir muamele olmayıp sulhnâme ahkâmındandır. Zira herkes ikrarıyla ilzam olur, kendisini bağlar. Dolayısıyla böyle hayati mevzularda sözünde durmamak, büyük cezayı gerektirmektedir.⁵⁹

Kitabın hatime kısmında ise cihadın ve gerekli hallerde öldürmenin hüküm ve hikmetlerini özetle şöyle belirtmektedir:

"Hazret-i Muhammed'in hizmetkâr ve ashâbları kemâl-i adâlet ve hakkâniyetten hiçbir vakit ayrılmamıştır. Dine davet ve neşr-i medeniyet için fisebîlillâh muharebe ve katletmek zulüm sayılmaz. Belki ebnâ-yı cinse hizmet ve kemâl-i adâlettir. Reâyâ arasında tecavüzde bulunmak, kim olursa olsun

⁵⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb Buğa (Dimaşk: Daru İbn Kesir, 1414/1993), "Büyû", 1 (No. 964); Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, "Fedâilu's-sahâbe", 35 (No. 2492).

⁵⁶ Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebül-Kasım et-Taberanî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Tarık b. İvazullah b. Muhammed – Abdulmuhsin b. İbrahim (Kahire: Daru'l-Haremeyn, t.y.), 8/380.

⁵⁷ Edib, *Din Yolunda*, 38.

⁵⁸ Edib, *Din Yolunda*, 54-55.

⁵⁹ Edib, *Din Yolunda*, 55-56.

*haksızlık etmek, şer'an caiz değildir. Buhârî-i Şerîfte Kitâb-ı Diyât'ta mezkûr bir hadîs-i şerîfte "Bir kimse bilâ-hak bir zimmîyi katlederse, cennetin râyihasını duyamaz. Hâlbuki kırk senelik mahalden râyihası istişmâm olunur."*⁶⁰ buyurmuştur. *Gadr ve zulmü esasından ref eden kemâl-i adâlet ve hürriyet ve müsavat ile emreden Zât-ı Nebevîleridir. Evet, hâlıkını tanımayan, asayiş-i cihanı ihlâl eden müşrikini katl ve bilâdını tahrîb ve siyâset-i meşrûayı icrâda arslan gibi izhâr-ı şecâ'at ederler idi. Mesîh böyle bir hidmette bulunmamıştır.*⁶¹

Burada dikkat çeken bir noktaya işaret etmek yerinde olacaktır. Özellikle son zamanlarda bu konudaki eleştiriler, İslam'da cihadın sadece savunma amaçlı meşru kılındığı şeklinde karşılırken, Abdullah Edib savunma yanında, ilkten hücum şeklinde de yapıldığını belirtmiştir. Buna göre sırf ilahi emre uymak, Allah'a itâate, güzel ahlâka ve medeniyete davet için çoğu kere savaşa Müslümanlar başlar. Böylece tarihte olanı doğru şekilde tespit yanında, fikhî hükümler noktasından da modernist bir tavır yerine kaynaklara bağlı kalmayı yeğlemiştir.⁶²

Edib, İslam'ın yayılmasının, Hristiyanlıktaki gibi top, tüfenk gibi harp aletleriyle olmadığını söylemektedir. Asya, Afrika, İspanya ve Avrupa'da İslâm'ın yayılışı aklî, fennî ve medenî bir din olmasından, Müslümânların sünnet-i seniyyeye uyma ve ahkâm-ı şerîfi icralarından ileri gelmiştir. Çünkü İslâmiyet tasavvurların üstünde bir şekilde menfaatleri temin ve âdâb dairesinde herkesin hareket tarzını tayin etmiştir. Bin üç yüz sene önce hürriyet, adâlet, eşitlik ve kardeşliği emretmiştir. Edib, daha başka hususlara da yer vererek İslam'ın ulviliğini ortaya koymaktadır. Sonunda da şeriatımızın adalet, medeniyet, terakkî ve ticarete birinci derece hâdim ve teşvik edici olmasının her tarafta kabulüne sebep olduğunu, yoksa kılıç ve icbâr ile yayılmadığını beyan etmektedir.⁶³

Hulasa olarak Abdullah Edib bu bahiste cihadın emr-i ilahi olduğunu Kitab-ı Mukaddes'e de atıf yaparak ispat ettikten sonra bu konuda Ehl-i kitap tarafından bağlamının dışında değerlendirilen âyet ve hadisleri de izaha çalışmaktadır. Ayrıca bu konuyla bağlantılı biçimde ganimetin hükmünü, çalışıp kazanmanın şeriatımızda diğer şeriatlardan daha fazla emredildiğini de ispata yönelik Edib bu hususlardaki ahkâmın hikmetlerine de temas etmektedir. Cihadın temel gayesi Allah'ın rızasını kazanmak olup bununla birlikte cihadda İslamiyet'in yayılmasına zemin hazırlamak, kendilerine ve diğer insanlara sıkıntı veren, hak yoldan alıkoyan durumlardan kurtulmak ve ilaveten ganimetler elde etmek gibi hikmetler bulunmaktadır. Kaldı ki İslam dünyevî bir siyaseti de içerdiğinden dolayı cihad bunun bir

⁶⁰ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "ed-Diyât", 30 (No. 6914).

⁶¹ Edib, *Din Yolunda*, 235-236.

⁶² Cihad başlarda savunma amaçlı meşru kılınmışsa da sonraları insanları inanmaya icbar için değil, İslam'ın yayılmasına zemin hazırlamak ve önündeki engelleri bertaraf etmek gibi amaçlarla emredilmiş bir farizadır. Cihadın savunma amaçlı olduğu ve İslam'ın kılıçla yayıldığı şeklindeki görüşlerin değerlendirilmesi için bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, ts.), 2/29-31.

⁶³ Edib, *Din Yolunda*, 49.

parçasıdır. Geleceğin teminat altına alınması, asayişin yerleştirilip güçlendirilmesi de diğer hikmetleridir. Bu hususta akıl sahibi ve tarafsız bakan herkes bunları kolayca idrak edebilir.

2.2.2. Nikah ve Çok Kadınla Evliliğin Hikmetleri

Müellifimiz, bu bahse üçüncü bölümde yaklaşık 65 ila 77. sayfaları arasında yer vermekte, aynı konuya diğer bazı bölümlerde de kısaca temas etmektedir. Burada genel olarak evlenmenin yanında, hem Allah Resûlü'nün (s.a.s) çok kadınla evliliğinin, hem de İslam'da çok kadınla evlenmenin hikmetlerini ele almaktadır.

Abdullah Edib yine, önce muhalifin iddialarını zikretmektedir. Muhalif “*Yemekten ve içmekten sabrederim ammâ nisâyâ sabredemem.*”⁶⁴ hadisine yer verip Hz. Peygamber'in şehvetine düşkün olduğu için Allah'ın emrine muhalefet ederek çok kadınla evlendiğini, ayrıca kesinlikle kabul edilemeyecek biçimde cariyelerle nikâh etmeden birliktelikler yaşadığını iddia etmiştir. Resulullah'ın Nisa suresindeki “*Eğer, (velisi olduğunuz) yetim kızlar (ile evlenip onlar) hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız, (onları değil), size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikahlayın.*”⁶⁵ âyetine uygun davranmadığını söyleyip O'nu Allah'a isyanla itham etmiş,⁶⁶ kimi âyetleri ve hadisleri bağlamı dışına çıkararak vermiştir. Daha ileri giderek aslında bu âyetin de doğruya aykırı olduğunu, Allah'ın yeryüzüne Hz. Âdem ile beraber sadece Havva'yı göndermesiyle istidlal ederek çok kadın almanın gayri meşru olduğunu ve tek eşliliğin emredildiğini, hikmete muvafık olanın bu olduğunu savunmuştur.⁶⁷

Şahs-ı Meçhul, Hz. Peygamber'in Hz. Zeyneb ile nikâhlanmasını gayri makul bir hareket şeklinde nitelmiş ve yine diğer evliliklerinin de gayri meşru olduğunu savunmuştur.⁶⁸ Keza savaş için yola çıkarken yanına sadece Âişe veya Safiyye'yi aldığını ve böylece eşleri arasında adaletsizlikte bulunduğunu, oysa Hz. İsa'nın (a.s) evlenmediğini söylemiştir. Muhalif burada evliliğin faydasızlığını ima ederek Hz. İsa ile son Peygamber'in (s.a.s) arasında efdaliyet açısından büyük bir farkın bulunduğunu savunmuştur.⁶⁹

Edib iddiaların tenkidine geçmeden şunu demektedir: “*İsa'nın (a.s) evlenmemesi fazilet bakımından üstünlük sebebi ise ümmeti, İsa'nın (a.s) bu sünnetine neden uymamıştır. Hükümü mü, hükümü uygulayanı mı beğenmemişlerdir?*” Sonra; birçok faydası mevcut olan evliliğin makul ve her yönden tercihe şayan bulunduğunu ve terkinde herhangi bir menfaatin mevcut olmadığını

⁶⁴ Aclûnî bu hadisi “*Bana dünyanızdan üç şey sevdirdi: Kadınlar, güzel koku ve gözümün nuru namaz.*” rivayeti ile birlikte ele almış, yukarıdaki kısmı İmam Ahmed b. Hanbel'in ez-Züh'd'de naklettiğini İbnü'l-Kayyim'e atıfla belirtmiştir. Bk. İsmail b. Muhammed b. Abdulhadi el-Cerrahî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafa ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-eḥâdîs 'alâ elsineti'n-nâs* (Beyrut: El-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2000), 1/391.

⁶⁵ en-Nisâ 4/3.

⁶⁶ Edib, *Din Yolunda*, 75.

⁶⁷ Muhalife göre eğer çok eşlilik meşru olsaydı Âdem'le beraber çok eşlerin gönderilmesi gerekirdi. Bk. Edib, *Din Yolunda*, 5.

⁶⁸ Edib, *Din Yolunda*, 69.

⁶⁹ Edib, *Din Yolunda*, 75.

söyleyerek, nikâhın zararlı olduğu iddiasının kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Abdullah Edib evlenmenin hikmet ve faydalarına dair tespitlerini şu şekilde maddeleştirerek vermektedir:⁷⁰

1. Nesebin insanlar tarafından bilinmesi, tespit edilerek muhafazası.
2. İnsan türünün varlığını kıyamete dek sürdürebilmesi. Bu da kadın ve erkek birlikteliğine ihtiyaç duymakta olup bu birlikteliğin sıhhatli ve hikmete uygun olması ancak nikâhla mümkündür.
3. Zinadan veya kadın ile erkek birlikteliğinin tamamen terk edilmesinden kaynaklanacak çeşitli hastalıklardan koruması. Böylece bedende mevcut olan üreme gücünün tıp ilmine riayet ederek doğru ve güzel yolda kullanmanın sağlanması ancak nikâhla olur.
4. Nikâhın; medeniyete, evlilik yoluyla akrabalık oluşmasına, hemcinsleriyle güzel geçinmeye ve ahlaki terbiyeye sebep olması.
5. Çalışıp kazanmaya, ticarete adeta mücbir bir sebep olması: Evlenmeyen biri paranın lüzumunu bilemez, evinin ihtiyaç duyduğu şeyleri de tedarik edemez. Bu sebeple bekâr birinin eli bir işe varmaz, varsa dahi gönülden yapmaz. Dilimizde evlenmemiş adama “Dünyaya girmemiş!” derler. Hakikaten bekârlar dünyaya gelmemiş gibidirler.
6. Eş ve çocuk çocuğun ihtiyaçlarının tedarikiyle insanlara yardımda bulunulması.
7. Evlat nimetine şükrederek Allah'a yakınlığa vesile olması.
8. Dünyada yerine halef bırakmak suretiyle güzel anılmaya vesile olması.
9. Evlatları ahirete irtihal eden kimselerin sabrederek büyük bir ecre kavuşmaları.
10. Ev işlerini idare edebilen kadınlarla yardımlaşarak bir nevi alış-veriş yapılmış olması.

Bunların haricinde birçok fayda içeren ve terkinde bir menfaat bulunmayan evlilik her bakımdan bekârlığa tercih edilir. Onun için Hz. Peygamber (s.a.s) “İslâm'da ruhbanlık yoktur.”⁷¹ buyurmuştur.

Çok eşlilikteki hikmet-i teşrî'e gelince; evlilikten maksat iddia edildiği gibi sadece şehveti gidermek değildir. Üreme gücünü kullanarak neslin bekasını temin ve evlâdı çoğaltmaktır. Bu kuvvet ise sadece insan türünün değil, diğer canlıların bile erkeklerinde daha ziyade bulunmaktadır. Bununla beraber eşi birle sınırlamak, kadınların hayız ve hamilelik zamanlarında o kuvvetin âtıl bırakılmasını gerektirir. Bir de kadınların doğurganlık dönemleri, umumen elli yaşını geçmemektedir. Bu yaşa gelen kadın, üreme gücünü muhafaza eden fakat henüz evlat sahibi olamayan veya evladını kaybetmiş olan kocanın talebine müspet cevap veremeyeceği için erkeği tamamen evlattan mahrum bırakma durumu söz konusu

⁷⁰ Edib, *Din Yolunda*, 65-66.

⁷¹ İbn Hacer, hadisi bu lafızla bulamadığını fakat Beyhakî'nin naklettiği “Allah, ruhbanlık yerine bize müsamahakâr haniflik vermiştir.” hadisinde bu anlamın mevcut olduğunu söylemiştir. Bk. Aclûnî, *Keşfü'l-hafa*, 2/466.

olabilmektedir. Burada erkek, iki seçenekten birisini tercih edebilmektedir: Eşini boşamak ve çocuk sahibi olabileceği bir kadınla evlenmek veya karısını boşamadan, başka kadınla evlenmek. İslam çok kadın almaya ruhsat vererek hem kadını muhafaza etmekte hem de kocanın karşılaşılabileceği zararları savuşturmuş olmaktadır. Hakiki istatistiğe göre kadınların erkeklerden çok olması da taaddüd-i zevcâtı gerektirmektedir. Burada kadınları muhafaza etmek gibi bir hikmet de bulunmaktadır. Nahivden bir örnek vererek konuyu şöyle izah etmektedir: Bir fiilin bir kaç mefûlü olabilirken bir mefûle iki fiilin aynı anda âmîl olmaması çok eşliliğin hikmete muvâfık olduğunu göstermektedir. Şerîatımız her hususta orta yolu tuttuğu gibi, bu hususta da ifrat ve tefritten men ile insan bedeninde mevcut kuvvet ve iktidarı nispetinde birden dörde kadar kadınla evlenmeyi tecviz buyurmuştur.⁷²

Burada Edib, yine cedel usulünü kullanarak muhalifini kendi kabulleriyle ilzama yönelmektedir: “Şahs-ı Meçhul’ün iddia ettiği üzere Allah tek eş ile nikâhlanmayı emrettiyse, İsa (a.s) neden evlenmemiş ve itaatsizlik etmiştir?” Aslında geçmiş şeriatlarda çok eşlilikten men yoktur. Edib, tanrı kabul ettikleri Hz. İsa’nın, Hz. Meryem’den doğmuş olması sebebiyle, çok kadınla evlenmenin onlara saygısızlık olduğu düşüncesine binaen bu yasağın İncil’e sonradan kendileri tarafından sokulduğunu söylemektedir.⁷³ Davud’un (a.s) altı tane karısı var iken Saul melikin kızı Mikâl ile izdivaç etmesi⁷⁴ taaddüd-i zevcatın sadece İslam’da değil, önceki şeriatlarda da meşru olduğunun delilidir. Peygamber Gideon’un çok sayıda karısı yanında cariyeye sahip olduğu mevcut Tevrat’ta yazılıdır.⁷⁵

Hz. Peygamber’in, Allah’ın emrine aykırı olarak dörtten ziyade kadınla evlenmesini ise şöyle açıklamaktadır: Allah, teşrîf kıldığı hükümleri bazen kendi kelamı vasıtasıyla, kimi zaman da Resulünün söz ve fiilleriyle bildirir ve beyan eder. Dörtten fazla kadınla evlenmesi hususunda Kur’ân’da sarîh bir delil bulunmasa dahi Hz. Peygamber’in kendisine nazil olan kitabın ahkâmına göre hareket etmediği savunulamaz. Çünkü onun kavl ve fiillerinin esası ve kaynağı vahiydir. Bunun yanında Allah’ın Hz. Peygamber’e “Ey Peygamber! Biz, mehirlerini verdiğin eşlerini, Allah’ın sana ganimet olarak verdiklerinden elinin altında bulunan kadınları... sana helal kıldık. Ayrıca, diğer mü'minlere değil de sana has olmak üzere mehirsiz olarak kendini Peygamber'e bağışlayan, Peygamber'in de kendisini nikâhlamak istediği herhangi bir mü'min kadını da (sana helal kıldık.)”⁷⁶ buyurması, ümmet için tanınmayan birtakım imtiyazların Hz. Peygamber’e verildiğini ve bir aded sınırı getirmemekle birlikte istediği sayıda eş ve cariye alabileceğini göstermektedir. Ayrıca bu hüküm “hâlisaten lek” ibaresiyle Hz. Peygamber’e hususi kılınarak ümmet için dörde kadar ruhsat tanınmıştır. Bu ruhsat ile Hz. Peygamber on bir kadınla nikâhlanmış, ikisinin vefatıyla dokuz kadın aynı zaman diliminde onun nikâhında bulunmuştur. Bunların Hz.

⁷² Edib, *Din Yolunda*, 67-68.

⁷³ “İncil’de taaddüdü sarîhan men’ yok iken Allâh’ın Meryem’den tevellüdü zu’muyla nisâyâ kesret-i ihtirâmda bulunup zulm ‘addederek ta’addüd-i zevcâtı men’ ettiler.” Bk. Edib, *Din Yolunda*, 68.

⁷⁴ I.Sam.18:26.

⁷⁵ Hak.18:30-31.

⁷⁶ el-Ahzâb 33/50.

Peygamber'e olan hürmet ve itaatlerine mukabil bir mükâfat olarak “Bundan sonra, güzellikleri hoşuna gitse bile, başka kadınlarla evlenmek, eşlerini boşayıp başka eşler almak sana helal değildir.”⁷⁷ âyeti nazil olmuş, verilen ruhsat dokuz olarak sınırlandırılmıştır.⁷⁸

Edib, burada dikkat çekici şu cümleyi kurmaktadır: “Müte'addid kadın nikâhı ve cevârî ittihâzi akl-ı selîm ve şer'-i kadîm muktezeyâtındandır.” Mevcut Kitab-ı Mukaddes'ten de alıntılar yaparak Davud'un (a.s) ve başka peygamberlerin çok sayıda karısının bulunduğunu belirtmektedir. Diğer peygamberler gibi, Peygamberimizin de çok eşli olması töhmet konusu değildir. Çok eşliliğin men veya sınırlandırılmasında aklen başlıca illet adalettir. İletin yokluğu, yokluğun illetidir (Ademü'l-illet illetü'l-'adem) kaidesine peygamberler bu hükümden müstesnadır.⁷⁹ Buna göre onların adaletsiz davranması düşünülemez.

Edib'in dikkat çektiği bir husus da şudur: Peygamberlerin, halvet ve uyku vakitlerinde olan fiil ve sözlerinin nakledilmesi, özellikle kadın halleri ile ilgili bilgilerin de eşleri aracılığıyla öğrenilmesi gibi hikmetler, onların çok kadınla evlenmesini gerektirmiştir. Hem Hz. Peygamber'in (s.a.s) evliliklerinde şehvi sebepten ziyade bazı siyasi ve insani saikler vardır. Zira o, kuvvetinin daha çok bulunduğu zamanlarda bir kadınla evli kalmıştır. Onun vefatından sonra nikâhladıklarının çoğunun dul ve yaşlı oluşu da bunu göstermektedir. İddialar doğru olsaydı, genç ve bakire kadınları nikâhlanması gerekirdi. Hâlbuki onun Hz. Aişe haricinde genç ve bakire bir karısı olmamıştır. Konuyu ayrıntılı izah amacıyla Abdullah Edib Hz. Peygamber'in evliliklerinin sebep ve hikmetlerine de yer vermektedir. Özetle Hz. Peygamber, bazen bir kabileyi İslam'a ülfet ettirmek, bazen korumasız kadınları himaye ve teselli etmek, bazen de bir hükümün tesisi gibi amaçlarla evlenmiştir. Hz. Zeyneb ile evliliği böyledir.⁸⁰

Şahs-ı Meçhul, Hz. Peygamber'in, savaşa giderken yanında sadece Hz. Âişe ve Hz. Safiyye'yi götürdüğünü, böylece eşleri arasında adaletsiz davrandığını da savunmuştur. Edib'e göre her kadın seferde hizmet edemeyeceğinden sefere çıkan kişinin bir kaç eşi varsa, uygun gördüğünü kurasız götürmek aklın ve hukukun gereğidir. Bununla beraber kura çekip kime çıktıysa onu götürmek, adaletin kemali ve insafın zirvesi olduğundan Efendimiz kura kime çıkarsa onu götürürdü. Nitekim Hudeybiye ile Mekke'nin fethine giderken Ümmü Seleme'yi götürmüştür.⁸¹

Sonuç itibarıyla, hem önceki şeriatlar ve son şeriat, hem de aklın icabı olarak nikâh daha faziletlidir. Zira peygamberlerin hemen hepsinin evli oluşu bunu göstermektedir. Hz. İsa'nın evlenmemiş olması, nikahın faziletini engellemez. Yine Hz. Peygamber, Allah'ın emri ile on bir kadınla evlenip cariyeye edinmiştir. O, ilâhi emirlere herkesten ziyade boyun eğmiş ve itaat

⁷⁷ el-Ahzâb 33/52.

⁷⁸ Edib, *Din Yolunda*, 71.

⁷⁹ Edib, *Din Yolunda*, 71.

⁸⁰ Edib, *Din Yolunda*, 72.

⁸¹ Edib, *Din Yolunda*, 75.

etmiştir. Teheccüt namazı ümmetine sünnet iken kendisine farz idi. Gündüzleri oruçlu, geceleri ibadetle, namazla geçirirdi.⁸²

Kısaca; Abdullah Edib nikâhın meşruiyetini ve çok eşliliğin diğer şeriatlarda da meşru kılındığını muhalifin kabul ettiği kaynaklarla ispat ettikten sonra bu hükümlerin hikmetlerini ortaya koymaktadır. Bunlar, neseplerin belirlenmesi, yardımlaşma, çalışmaya vesile olması gibi fayda hikmetlerdir. Çok eşlilikte ise neslin çoğalması noktasında kadınların fizyolojik olarak kısıtlı olmaları, erkekteki şehvet gücünün fazla olması ve meşru yoldan kontrolü gibi sebep ve hikmetlere temas etmektedir.

2.2.3. Yalanın Haramlığı

Burada Hristiyan yazarın İslam aleyhine ortaya attığı bir diğer iddia ele alınmaktadır. Buna göre İslamiyet yalanı yasaklamamıştır. Abdullah Edib bu iddiaları reddederken bazı hikmetlere işaret etmektedir. O, bu bahsi 53-65. sayfalar arasında incelemektedir.

Abdullah Edib'in ifadelerine bakılırsa tenkit sahibi, Hz. Peygamber'in yalanı yasaklamadığını iddia etmiştir. Şahs-ı Meçhul, Haccac b. İlât'ın sefer esnasında işittiği bazı sözler sonucunda Hayber gazasında olan Hz. Peygamber'le görüşmek için gittiğini anlatmıştır. Burada Haccac, Müslüman olmuş ve Hayber'in fethinde bulunmuştur. Ardından Hz. Peygamber'den Mekke'deki bazı tüccarlarda ve karısında bulunan mallarını geri alabilmek amacıyla esas bulunmayan bazı sözler sarf etmek için müsaade almıştır.⁸³ Şahs-ı Meçhûl, bu olayla istidlal ederek Hz. Peygamber'in yalan konuşmayı ümmetine men etmediğini, aksine "Harp hiledir."⁸⁴ diyerek ümmetini, yalan sözlerle gayrimüslimleri katletmeye teşvikte bulunduğunu savunmuştur.⁸⁵

Şahs-ı Meçhul yine, Hz. İsa ile onu takip eden şakirtlerinin yalan hususunda katiyen taviz vermediklerini söyleyip Pavlus'un yalan söyleyen Hananya ve eşini öldürmesini öne sürerek, Hz. Peygamber'in sözünün ve tanıdığı ruhsatın kesinlikle kabule şayan olamayacağını savunmuştur. Bu sebeple Hristiyanlığın İslamiyet'ten, İsa'nın (a.s) da Hz. Muhammed'den üstün olduğunu iddia etmiştir. Buna karşı Edib, yalanın diğer günahların kaynağı olduğunu ve her dinde haram kılındığını söylemektedir. Bir zât Hz. Peygamber'e gelip İslâm'a meyli varsa da yalan, zinâ ve içkiye müptela olduğunu, üçünü birden terk edemeyeceğini ve Efendimizin her üçünden men buyurduğunu bildiğini söyleyince Efendimiz hakîmâne üslûpla "İslâm'ı kabûl et ve evvela yalandan çekil!" buyurmuştur. O zât Müslüman olup içki içmek istediği zaman "İçersem ve Peygamber bana sorduğunda inkâr edersem, cezaya lâayk olurum!" diye hem içkiden hem de

⁸² Edib, *Din Yolunda*, 72.

⁸³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaut vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001), 18; Ebu Abdirrahman Ahmed en-Nesaî, *es-Sünenü'l-kübra* (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001), 8/37.

⁸⁴ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "el-Cihad ve's-siyer", 157 (No. 1325); Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, "el-Cihad ve's-siyer", 5 (No. 1739); Hanbel, *Müsned*, 2/303.

⁸⁵ Edib, *Din Yolunda*, 58-59.

zinadan uzaklaşmıştır.⁸⁶ Edib'in kaydettiği bu hadise, yalanın yasak kılınmasının hikmetine dair önemli bir noktaya işaret etmektedir. Buna göre yalan söylememek, kişiyi yalan söylemek zorunda bırakacak diğer pek çok günahın da alıkoymaktadır.

Ayrıca müddaiye cevap olarak Edib, Peygamberimizin hiç yalan konuşmadığı için tebliğ vazifesi öncesinde insanların ona 'el-emîn' adını vermelerini, başlı başına bir delil olarak takdim etmektedir.

Toplum nizamı ve adaletin tesisi için, korunması zorunlu olan bazı ihtiyaçlar vardır. Âlimler bunları can, din, mal, akıl ve nesil olarak tespit etmişlerdir. Bunların birisinin bulunmamasıyla toplumda çıkacak kargaşa sebebiyle haklar muhafaza edilemeyeceğinden, bunlardan birinin tehlikeye düşmesi halinde kimi ruhsatlar tanınmıştır. Haccac meselesini bu açıdan ele aldığı anlaşılan Edib'e göre, o Müslüman olunca Mekke'ye Müslüman olduğunu gizleyerek gitmiştir. Kendisi esasında, olmayan bir şey söylemiş değildir. Hayber hakkında sual eden müşriklere savaşın kazanıldığını, Müslümanların mallarını almak için para gerektiğini beyan etmiş ve kendisine ait olup müşriklerin ellerinde bulunan mallarını ancak bu şekilde alabilmiştir. Onlara İslam'a girdiğini açıklasaydı, kuvvetle muhtemel ki mallarını gasp edecek ve kendisini de öldüreceklerdi. Hz. Peygamber'in ona izin vermesi, malı yanında canını da kurtarmıştır.⁸⁷

Burada tevriye konusuna giren Edib, bunun ıstılâhta "yakın ve uzak iki manaya delâleti olan bir lafızdan gizli karineye dayanarak uzak manayı kastetmek" olduğunu, buna da ta'rîz dendiğini yazmaktadır. Yalandansa, lüzumu halinde tevriye ve ta'rîz câizdir. Çünkü "Ta'rizde yalandan kurtuluş vardır." denmiştir. Hz. İbrahim (a.s), kendisine neden bayram yerine çıkmadığının sorulması üzerine "Ben hastayım!" demiş ve bununla kavminin putlara ibâdet etmelerinden kalben eziyet duyduğunu kastetmişti.⁸⁸

Hz. Peygamber'in, insanları karşılaştıkları zararlardan kurtarmak için ruhsat vermesini, Hristiyanların yalan söylemeye teşvik olarak anlamalarını Edib, İslam'a ve onun peygamberine duydukları kine bağlamaktadır. Hâlbuki Hz. Peygamber'in şu hadisi yalan karşısındaki tavrını son derecede açık bir biçimde göstermektedir: Birisi "Ey Allah'ın Resulü! Müslüman içki içebilir mi?" Hz. Peygamber (s.a.v) "İçebilir (yanılabılır, günaha girmiş olabilir)" der. "Müslüman hırsızlık yapabilir mi?" diye sorar. Peygamberimiz (s.a.v.): "Yapabilir" der. "Müslüman zina yapabilir mi?" diye sorar. Efendimiz "Evet yapabilir." der. Ardından adam şunu sorar: "Peki, yalan söyler mi?". Sırtını yaslamış olan Hz. Resûl (s.a.s.) doğrudan hiddetle, "Müslüman yalan söylemez."⁸⁹ cevabını verir.

⁸⁶ Edib, *Din Yolunda*, 59. Hadis için bk. Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002), 60.

⁸⁷ Edib, *Din Yolunda*, 61.

⁸⁸ Edib, *Din Yolunda*, 60-61.

⁸⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr ve Tafsîlü's-sâbit 'an Resûlillâh mine'l-Ahbâr*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Matba'atü'l-Medenî, t.y.), 3/135.

Abdulah Edib'e göre "Harp hiledir." hadisinde; yalan söylemek suretiyle insanları öldürmek değil, savaşta pusu kurmak, tevriye ve tarîz yollu konuşmak ile casusluk gibi taktik ve stratejilerin uygulanması ifade edilmiştir. Yahudilerdeki gibi, kendisiyle sulh akdedilen insanların hazırlıksız yakalanması halinde hemen akdi bozarak verilen emanı iptal etmek tarzındaki yalan ve sahtekârlığa şeriatımızda cevaz verilmemiştir.⁹⁰ Hz. Peygamber'in savaş için gideceği yeri ashabından gizli tutması, bir tarafa doğru giderken yolunu başka tarafa çevirmesi ve istihbarat için casus göndermesi bu tür stratejik davranışlardandır. Savaşlarda böyle usullerin uygulanmasının hikmet ve faydaları, askere cesaret telkininden daha önemli olup galibiyetin yanında daha az zayıt için de büyük bir önemi haizdir. Edib, bu tür taktik ve stratejileri yalan sayarak hikmete uygun bulmayan Şahs-ı Meçhul'e, İsa'nın (a.s) kendisini öldürmek için gelenlerden saklanarak talebelerine yerini söylememeyi tembihlemesini neden yalan addetmediğini sorar.⁹¹

Mevcut İncil'den nakillerle de konuyu izah eden Edib, pek çok âyet ve hadislerle dayanarak zaruri hallerde tevriye gibi yollar dışında şeriatımızın yalan söylemeyi münafıklık alameti sayıp yalana asla müsaade etmediğinin sabit olduğunu söylemektedir. Belli şartlarla tevriye yollu konuşmalara cevaz verilmesi ise pek çok hikmet ve maslahata binaendir.⁹² Bunlar da kişinin malı ve canını korumak gibi çok önemli olan maslahatlardır. Ayrıca müddainin yalan gibi gördüğü harpteki taktiklerin ise aslında yalan olmadığını, meşru hedeflere götüren ve pek çok hikmet barındıran birer usul olduğunu beyan etmektedir.

2.2.4. Nesh ve Tedricilikteki Hikmetler

İslamiyet aleyhine yazılan kitaplardaki en önemli hususlardan birisinin de nesih olduğu görülmektedir. Abdullah Edib, bu bahsi dördüncü bölümde 107-117 sayfaları arasında ele almaktadır.

Edib, iddia sahibinin burada iki şeyi savunduğunu söylemektedir. Birisi kendi kitaplarında çelişki olmadığı, ikincisi nâsih-mensûhun bulunmadığıdır. Birincisi, açık hakikatlere aykırıdır. Ahd-i atîk ile Ahd-i cedîdde ve her birisinin âyetleri arasında bulunan çelişki ve farklılıklar sayılamayacak kadar çoktur, diyerek bir kaç örnekle yetinmektedir.⁹³

Sonra Edib; Şahs-ı Meçhul'ün, Allah'ın emirlerinde nesh ve tedriciliğin olmayacağı, hakikatin kesinlikle değişmeyeceği, bu tür iddiaların Allah'ın ezeli ilmüne cehalet izafe etmek olacağı, bu sebeple İncil'de nesh ve tedricin olmadığı yönündeki iddialarına⁹⁴ cevap vermekte ve nesh ile tedricin hikmetlerine temas etmektedir.

⁹⁰ "Harpte ahd ve amanı nakzetmek gibi hile ve yalan caiz değildir." Bk. Edib, *Din Yolunda*, 59.

⁹¹ Edib, *Din Yolunda*, 79.

⁹² Edib, *Din Yolunda*, 61.

⁹³ Edib, *Din Yolunda*, 107-109.

⁹⁴ Edib, *Din Yolunda*, 106.

Hem fıkıh usûlünde hem de Abdullah Edib'in eserinde beyan edildiği üzere nesh; bir hükmün bitiş zamanını beyândır. Cenâb-ı Hakk'ın bir şeyi emretmesi, Allah katında bir vakit ile sınırlanmış olursa, onu nehyetmek suretiyle vaktinin bittiğini beyan eder. Nehiy de böyledir. Bunun hikmetini bir misalle anlatmaktadır: Benzetmek gibi olmasın, zamanlar ve mizaçlar hasebiyle ilaçların muhtelif olması gibi, bazı ilâhî ahkâm da ezelde, zaman hasebiyle muhtelif takdir buyurulur ve ezelde sonraki hüküm evvelki hükmün bittiğini beyan eder. Önceki hükmeye "mensûh", ikinci hükmeye "nâsih" denir. Bu manada nesh câizdir. Yoksa nesh, ezelde takdir olunan bir hükmün, münasip olmadığı sonradan anlaşıldığı için değiştirilmesi değildir. Böyle olsa, Allah'a cehalet izafe etmeye götürür. Nesh akli meselelerde cereyan etmez. Allah'ın vahdâniyeti, akli delillerle ispat edilmiş olduğundan hiçbir şerîatta bunun neshi câiz olmaz. Nitekim Markos'un on ikinci bâbında Mesîh'ten rivâyet olunduğu üzere "Allah rabb-i vâhiddir."⁹⁵ sözü kat'î bir hükümdür. Bunun hilâfına ve Allah'ın acizlik sıfatıyla tavsîfine delâlet eden sözler bâtıldır. Nesh her şerîatta vardı. Hatta Edib neshin bir hikmeti olarak sayılabilecek şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Cüz'î ve küllî nesh olmasa şeriatlar farklı farklı olmazdı (taaddüd etmezdi). Kardeşin kardeşi nikâh etmesi, Şeriat-ı Mûseviyye'de nesh edilmiştir.⁹⁶

Edib, neshin vahy-i ilâhî ile olacağını, peygamberden sonra neshin kalmayacağını açıklamaktadır. Ümmet bir hükmü nesh edemez. Diğer yandan, önceki şeriatlarda da neshin varlığı malumdur. İncil'deki boşanma yasağı, Tevrat'ta var olan talak iznini nesh etmiştir. Hâlbuki Hz. İsa'nın "Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim."⁹⁷ demesinden yeni bir şeriat getirmediği, Hz. Musa'nın şeriatını idame ettirdiği anlaşılmaktadır. İsa Mesîh; Mûsâ şeriatını tamamen iptale gelmeyip ikmâl geldiğinden kendisinin nesh etmediği hükümler ile Mesîhîler amele mecburdur. Böyleyken, Edib, Pavlus'un Mûsevi ahkâmını iptâl ve ilgâya kalkıştığını, onda haram olan şeyleri helâl kılmak istediğini söylemekte,⁹⁸ Pavlus zamânına kadar Mesîhîler'in sünnet (hitân) olduklarını ve bu hükmü Pavlus'un kaldırdığını belirtmektedir.⁹⁹

Diğer yandan, Edib nesihle bağlantılı olan tedricilik konusundan da bahsetmektedir. Şer'î hükümlerin tedricen teşrî' kılınmasına değinerek bunun da bazı hikmetlerine yer vermektedir. Cahiliye döneminde insanların müptela oldukları kötü alışkanlıkların tamamen değiştirilmesine yönelik emirlerin insanlara getireceği zorlukları gidermek ve İslam'ı daha kolay kabul etmelerine vesile olmak bunlardandır. Mesela İslam'ın geldiği zamanda insanların içki bağımlısı olması sebebiyle İslamiyet, bu fiili keskin bir kararla tek seferde haram kılmayarak dört safhada bunu gerçekleştirmiştir. Bu şekilde muhatapları zihni ve bedeni olarak hazırlamış ve yaşayabilecekleri bazı ruhi ve bedeni sıkıntıların önüne geçmiştir.¹⁰⁰

⁹⁵ Mark. 12:29.

⁹⁶ Edib, *Din Yolunda*, 110, 212.

⁹⁷ Mat.5:17.

⁹⁸ Edib, *Din Yolunda*, 112.

⁹⁹ Edib, *Din Yolunda*, 114.

¹⁰⁰ Edib, *Din Yolunda*, 131.

Hasıl-ı kelim Şahs-ı Meçhul'ün ortaya attığı iddialar doğru olmayıp hikmete de uygun değildir. Zira İslam, insanın fitrat ve ruh hususiyetlerini gözetmiş ve onları taşımayacakları mesuliyetlerle mükellef kılmamıştır. Hükümlerin zamana yayılması yalnızca yasaklarda olmayıp namaz ve zekât gibi emirlerde de tatbik edilerek insanların alıştırılması ve eğitilmesi amaçlanmış, bu çerçevede emir ve yasakların benimsemesinde büyük katkısı olmuştur. Abdullah Edib bu konuda da muhatabın kabul ettiği kaynaklara atıf yapmış, neshin diğer şeriatlarda da vaki olduğunu ispatlamış, ardından insanın fitrat ve ruh yapısı dikkate alındığında Şâri' tarafından ahkâmın zamana yayılmasının hikmet içerdiğini belirtmiştir. Bu da insanların kendilerine ağır gelecek yükümlülüklerle birden mükellef olmalarının onları önemli ölçüde sıkıntıya sokacağı, nesih ve tedriciliğin fitrata uygun bir teşrî' usulü olduğudur.

Sonuç

Gerek ilk dönemlerde gerekse son asırlarda Müslüman âlimler İslam'a yönelik tenkitlere birçok reddiye yazmışlar. Bunlar dinin esas ve hükümlerini savunmak, muhaliflerinin inançlarını reddetmek, iddialarını cevaplandırmak ve çürütmek gibi amaçlarla kaleme alınmıştır. Haliyle reddiye türü eserlerin içeriği genellikle çok zengin olmuş, pek çok ilim dalını ilgilendiren konular işlenmiştir.

İçerdiği hikmetler bakımından incelediğimiz Antepli ilim adamı Abdullah Edib'e ait *Din Yolunda* başlıklı eser de adı belli olmayan bir Hristiyan'ın (Şahs-ı Meçhul) yazdığı kitabı tenkit amacıyla kaleme alınmış bir reddiyedir. Reddiyenin yazıldığı dönem, Müslüman âlimlerin Hristiyanlara karşı yazdıkları eserler bakımından bir dönüm noktası sayılabilir. Abdullah Edib'le birlikte Osmanlı son devrinde yaşayan birçok ilim ehlinin Avrupa'nın muhtelif yerlerinde İslamiyet aleyhinde yazılan kitaplara cevap verme çabasına girişmeleri, devrin ilmi bakımdan hareketli geçtiğini gösterdiği gibi, ilim erbabının, dünyayı dikkatle takip ettiklerinin de bir ifadesidir.

Abdullah Edib eserinde naklettiği âyet ve hadislerin, keza İslam tarihinden verdiği örneklerin kaynaklarını bazen zikretmiş, bazen de buna gerek duymamıştır. Ancak Tevrât ve İncil'den yaptığı alıntılarının yerlerini, bab ve âyetleri belirtmiştir. Daha açık söylenecek olursa, Edib, eserinde sadece Kur'ân ve sünnetten, siyer ve fıkıh kaynaklarından istifade etmemiş, aynı zamanda muhatabın delil kabul ettiği mevcut Tevrât ve İncil'e de atıflarda bulunmuştur. Bunun yanında konuya göre, Kilise ve Batı tarihinden örneklere yer verdiği gibi, yaşadığı zamandaki durumlara ve istatistiki bilgilere de değinmiştir. Cevaplarında gelenekçi bir yaklaşım sergileyen Edib, İslam âlimleri arasındaki ihtilaflara nadiren değinmiş, özellikle Hanefi mezhebinin görüşleri çerçevesinde değerlendirmeler yapmıştır.

Edib eserinde, muhatabının görüşlerini reddederken sadece şer'î delillerden istifade etmemiş, hükümlerin tesis edilmelerindeki hikmetleri de göz önünde bulundurarak bu bakışla da reddiyelerini sağlam bir zemin üzerine bina etmiştir. Abdullah Edib'in asıl maksadı

hükümlerin hikmetlerini izah olmadığı halde ele aldığı konuların bir gereği olarak bunlara da değinmiş, meselelere yaklaşım ve hikmetleri izah bakımından fıkıh geleneğini takip etmiştir.

İslam'ı ve onun esas ve hükümlerini anlatırken Batı'nın teknik, siyasi ve askeri baskınlığı karşısında duruşunu bozmamış ve inandığı değerlerin doğruluğundan emin bir üslup benimsemiştir. Bunda, aldığı köklü dini eğitimin yanı sıra tarihe ve yaşadığı zamana ve muhaliflerin kaynaklarına vakıf olmasının rolü inkâr edilemez. Ancak şu da var ki Edib'in "terakki"ye olan inancı çok güçlüdür. Terakkiye teşvik ediyor olmayı bir dinin doğruluğunun kıstası olarak görmesi yaşadığı dönemin baskın ideolojisini yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir.

Edib'in eseri, reddiye geleneğinde "hikmet-i teşrî"ye de yer verildiğini gösteren önemli bir çalışmadır. Bununla birlikte müellifin de ifade ettiği üzere, eseri avama yönelik yazdığı için sade bir üslûp kullanmış ve görüşlerini delillendirme hususunda meselelerin detaylarına inmemiş, konuların çerçevesini sınırlı tutmuştur. Dolayısıyla tafsilata girmek yerine, meselelerin özünü anlaşılır ve ikna edici bir usul ve üslupla vermeye yönelmiştir.

Kaynakça | References

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed b. Abdulhadi el-Cerrahî. *Keşfü'l-hafa*. Beyrut: El-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2000.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaut vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001.
- Akman, Zekeriya. “Anglikan Kilisesi'nin Meşihat Kurumuna Soruları ve Bunlara Verilen Cevaplar”, *Hikmet Yurdu*, 6/11 (2013) 357-377.
- Atılğan, Hilal. *Abdullah el-Buhârî'nin “Mehâsinü'l-İslâm ve Şerâiu'l-İslâm Adlı Eserinin Hikmet-i Teşrî Açısından Değerlendirilmesi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Aydın, Fuat. “İslam Reddiye Geleneği ve Taşkoprizâde Ahmed b. Mustafa'nın (968/1561) Risâle fî'r-redd`ale`l-yehûd Adlı Eseri Üzerine Bir Araştırma”, *Darulfunun İlahiyat*, 31/2 (2020) 299-353.
- Bayram, M. Necdet vd. *Müderriş Bülbülzade Hacı Abdullah Edip Bayram*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi, 1996.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb Buğa. Dimâşk: Daru İbn Kesir, 1414/1993.
- Câhız, Amr b. Bahr. *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002.
- Edib, Abdullah. *Din Yolunda*. İstanbul: Matbaa-i Nefaset, 1327/1909.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*. İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, t.y.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam. 134-194. Ankara: Grafiker Yayınları: 2015.
- Eroğlu, Muhammed. “Abdülaziz Çâvîş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Hindî, Rahmetullah. *İzhârü'l-hak*. çev. A. Namlı, R. Muslu. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed el-Teymî el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1414/1993.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Koca, Ferhat. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/514-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Müslim b. el-Haccac Ebû'l-Hasen el-Kuşeyri, *el-Câmi'u's-şâhîh* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, t.y.),
- San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellah İsmâîl. *et-Tenvîr şerhu Câmi'i's-Sağîr*. thk. M. İ. M. İbrâhîm. Riyad: Mektebetü Dari's-Selâm, 2011.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Reddiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Taberanî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebül-Kasım. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Tarık b. İvazullah b. Muhammed – Abdulmuhsin b. İbrahim. Kahire: Daru'l-Haremeyn, t.y.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî *Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü's-sâbit 'an Resûlillâhi mine'l-ahbâr*. thk. M. M. Şakir. Kahire: Matba'atü'l-Medenî, t.y.
- Tâhir, Bursalı Mehmet. *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz – İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.
- Tâhir, Seyyid Abdulzade Muhammed - Urpilyan, Serkis. *Mahzenü'l-ülûm*. İstanbul: Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1308.
- Taylan, Necip. “Ali B. Rabben et-Taberî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/434- 436. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yılmaz, Fetullah. *İslam Hukukunda Vesail-Makasid İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.